

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ
ЧЕРНІГІВСЬКА ФІЛІЯ

ВОКАЛЬНІ ВПРАВИ
для розвитку дитячого
голосу

Чернігів

2020

*Друкується рішенням
Ради Чернігівської філії НАКККіМ
(протокол №6 від 28 травня 2020 р.)*

Рецензенти:

- Малиневська В.М. – *заслужений працівник культури України, кандидат історичних наук, доцент, директор Чернігівської філії Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*
- Роговець Л.В. – *народна артистка України, зав.відділом сольного співу Чернігівського музичного коледжу імені Л.М. Ревуцького*

В–66 Вокальні вправи для розвитку дитячого голосу / Упор.
Т. Евелекова. Чернігів: Чернігівська філія НАКККіМ, 2020. – 84 с.

Збірник містить вокальні вправи видатних вокальних педагогів та методичні рекомендації щодо їх застосування у мистецьких школах під час навчання співу.

Для викладачів та учнів мистецьких шкіл.

Від упорядника

Мистецька освіта в Україні переживає нині період значних змін, які визначаються процесами її реформування. Саме тому перехід до нового типу освітньої програми початкової мистецької освіти потребує пошуку ефективних форм і методів навчання співу та підвищення компетентності та професійного рівня викладачів.

Запропонований збірник вокальних вправ для роботи з дітьми над розвитком їх голосу адресований викладачам мистецьких шкіл та вокальним педагогам. До нього ввійшли вправи відомих педагогів-вокалістів, зокрема, М. Єгоричевої, М. Бахуташвілі, Г. Панофки, М. Донець-Тессейр та інших.

Збірник розрахований на дев'ять років навчання і, відповідно до нової типової програми, складається з двох частин. Перша частина розрахована на елементарний рівень – для дітей з першого по четвертий класи, а друга частина – базовий рівень – для дітей з п'ятого по дев'ятий класи. До вправ додаються методичні рекомендації. Вправи розташовані за ступенем складності та з урахуванням вікових особливостей дітей.

Особливості дитячої вокальної педагогіки спираються перед усім на психолого-фізіологічний розвиток дитини та її вікові можливості голосоутворення. З огляду на це, радимо в процесі підбору вправ враховувати їх відповідність віковим та індивідуальним можливостям учня.

Для успішного навчання співу необхідно створити найбільш сприятливі умови, тобто встановити зв'язок між окремими органами, який дозволить голосовому апарату працювати без зайвої напруги. Це досягається при формуванні професійних вокальних навичок (компетентностей) в процесі виконання вокальних вправ. Зазначимо, три важливі компоненти вправ: повторюваність, визначена організація та цілеспрямованість.

Вправи, зазвичай, виконуються на початку вокальних занять. Ця частина уроку називається розспівуванням. Для того, щоб вправа

забезпечила формування вокальних навичок (компетентностей), необхідно спочатку пояснити учневі, який звук слід утворити, що для цього потрібно зробити, за чим необхідно слідувати.

В цьому контексті не зайвим буде зазначити деякі поради:

- на початковому етапі вправи повинні бути нескладними, такими, що легко запам'ятовуються, з простим мелодійним та ритмічним малюнком;
- бажано підбирати вправи в мажорі, з бадьорим, оптимістичним, радісним настроєм, який, в свою чергу, створює необхідний тонус м'язів;
- вправи бажано виконувати спочатку у спокійному помірному темпі (в подальшому темп буде змінюватися в залежності від поставлених цілей та з розвитком рухливості голосу);
- на початку вивчення нової вправи її мелодію доцільно грати в унісон з співаючим учнем, значно тихіше, щоб не заважати йому слухати себе, проте, як тільки інтонація у учня стане точною, необхідно залишити лише гармонійну підтримку (корисно для відпрацювання координації між слухом та голосом практикувати спів вправи без супроводу з попередньою ладовою настройкою).

Після виконання вправи доцільно вказати дитині, чи вірно вона виконана і якщо ні, то які помилки та яким чином їх виправити. Тобто, з самого початку необхідно розвивати у учнів свідоме ставлення до співу.

У даному виданні зібрано багато різновидів вправ на розвиток звуковисотного слуху, співацького дихання, кантилени, відчуття високої вокальної позиції, згладжування реєстрів тощо, а також вправи і іншого спрямування.

Для учнів елементарного рівня навчання пропонуються, зокрема:

- ♪ вправи на розвиток звуковисотного слуху (перший клас, впр.№1-3);
- ♪ вправи на зміцнення співацького дихання та розвиток плавного і наспівного звуковедення з відчуттям високої вокальної позиції

(другий клас, впр.№1-5; третій клас, впр.№12-14; четвертий клас, впр.№1-4);

- ♪ вправи на зміцнення тривалого співацького дихання та вирівнювання регістрів (четвертий клас, впр.№10-14);
- ♪ вправи на формування перехідних звуків і розвиток об'єму дихання (четвертий клас, впр.№18);
- ♪ вправи на розвиток артикуляційного апарату (перший клас, впр.№5-30; другий клас, впр.№14-19).

Для учнів базового рівня пропонуються такі вправи:

- ♪ на розвиток наспівності та кантилени (п'ятий клас, впр.№5-21; шостий і сьомий класи, впр.№1-8; восьмий та дев'ятий класи, впр.№1-4);
- ♪ на розвиток рівності звучання та ощадливого розподілення дихання (п'ятий клас, впр.№1);
- ♪ на розвиток одноманітності голосних та рівномірного розподілу дихання (п'ятий клас, впр.№3,4);
- ♪ на згладжування регістрів та розвиток більш об'ємного дихання (п'ятий клас, впр.№5-21);
- ♪ для розвитку швидкості та рухливості голосу (шостий та сьомий класи, впр.№9-11; восьмий та дев'ятий класи, впр.№12-22);
- ♪ для розширення звуковисотного діапазону (восьмий та дев'ятий класи, впр.№5-13)

Маємо надію, що запропонований збірник стане в нагоді викладачам та всім зацікавленим й допоможе Вам у розвитку голосів ваших улюблених учнів.

Бажаємо успіхів!

Тетяна Евелекова

Методичні рекомендації

Проблеми підвищення кваліфікації та творчої ініціативи викладачів закладів початкової мистецької освіти у класах сольного співу набувають сьогодні особливої актуальності.

Для успішної роботи вокальному викладачу необхідно володіти спеціальними знаннями й основами методики навчання співу, бути доброзичливою людиною, другом, та вміти створити особливо творчу атмосферу у класі.

Відомо що, вокальне виховання дітей пов'язане з цілим рядом особливостей. Перш за все викладачеві слід пам'ятати про те, що дитячий організм знаходиться у безперервному розвитку. Що накопичення фізичних сил, умінь й знань відбувається не тільки в царині вокального виховання, а й у інших життєвих сферах. Особливості вокального розвитку дітей полягають також і в тому, що кожна вікова категорія відрізняється фізіологічною будовою голосового апарату, якістю його звучання й вимагає специфічних методів та підходів. Так методи вокального виховання дітей десяти-одиннадцяти літнього віку багато в чому неприйнятні для п'яти-шести літніх малюків або для учнів в період мутації. Тому стає очевидним, що висвітлення єдиних методів розвитку дитячого голосу не є можливим.

Перед початком занять викладачеві необхідно слідкувати перш за все за поставою учня, вимагаючи при співі стояти прямо, невимушено плечі і руки повинні бути не скуті (мова йде про те, щоб не допускати м'язової напруги або навпаки пасивності).

Робота над вправами не повинна носити характер простого розспіву. Вони повинні слугувати, з одного боку, як гімнастика для відпрацювання еластичності голосу, а з іншого як засіб для художнього розвитку. Тут доречним буде нагадати про важливість одного із спеціальних вокальних принципів – єдність технічного і художнього розвитку.

Розвиток вокального виховання у наймолодших учнів пов'язаний з розвитком необхідних для співу м'язів, які ще не сформовані, тому голос

їх слабкий по звучності, проте йому притаманна сріблястість і легкість. Відомо, що вокальний м'яз у дітей формується до 9-10-річного віку. До цього звукоутворення відбувається головним чином за рахунок натягнення голосових складок за допомогою зовнішніх персницитовидних м'язів, в результаті чого малята співають в межах однієї октави. Слід також зазначити, що примарна зона голосу у дітей молодшого віку здебільшого співпадає з розмовною мовою. Голоси хлопчиків і дівчаток практично не відрізняються і мають яскраве, дзвінке, сріблясте забарвлення. Починаючи з дев'ятирічного віку, з формуванням вокального м'язу, голоси дітей змінюються у бік зростання сили звучання, розширення діапазону тощо.

Так званий, «золотий період» вокального розвитку дітей припадає приблизно на 9-10-річний вік, коли збільшується діапазон, сила голосу та визначається його тип.

Під особливою увагою викладача сольного співу повинен перебувати період мутації дитячого голосу. Зазначимо, що чеський лікар Ф. Лисек рекомендував при мутації особливо обережати голос дитини, оскільки слизова оболонка гортані має червоний колір у зв'язку з сильним приливом до неї крові. Проте, на сьогодні не існує єдиної думки щодо проведення занять в цей період. Так, Е. Алмазов в період мутації рекомендує взагалі припинити заняття з хлопчиками. Наукові дослідження останніх років підтверджують благотворний вплив співу на організм дитини. Зокрема, американський дослідник Г. Вайкл дійшов висновку, що правильний спів нормалізує організм дитини, покращує кровообіг та позитивно впливає на діяльність серця й легенів, а швейцарські вчені доводять, що діти, які займаються співом почувають себе щасливими.

На наше переконання слід під час мутаційного періоду, особливо в стадії загострення, працювати у щадному режимі, з урахуванням індивідуальних фізіологічних особливостей кожного учня.

Звернемо увагу на негативні особливості голосоутворення у дітей, які досить часто зустрічаються на практиці в мутаційний період. Це, перед усім, в'яла подача звуку, погана артикуляція, шумний поверхневий вдих, придихальна або надмірно тверда атака, зажата нижня щелепа, спадання (опущення) грудної клітини при співі, гнусавість, сип інші дефекти мови. При цьому важливо визначити чи пов'язані вони з анатомічними особливостями, станом здоров'я чи набуті.

Отже, під час підбирання вправ, радимо завжди думати про їх відповідність віковим і індивідуальним можливостям дитини. Так, якщо молодший віковий період відрізняється слабким розвитком діафрагми, тонкістю голосових складок і невеличким об'ємом легенів, то і вправи відповідно будуть невеличкими за своїм об'ємом і силою звуку. З поступовим зміцненням дихальних м'язів, збільшенням голосових складок і об'єму легенів, будуть ускладнюватись і вправи.

Комбінуючи метод показу голосом та словесного пояснення, викладач значно швидше досягає потрібних результатів у вирішенні вокально-педагогічних завдань. Слушною з цього приводу є думка відомого співака Ф. Шаляпіна про те, що хороший викладач повинен давати не тільки поради, а й яскраві приклади того, чого слід добиватися і чого уникати.

Першочерговим завданням викладача-вокаліста є виявлення та розвиток природного тембру голосу учня. Принагідно зазначимо, що найкраще тембр голосу виявляється на примарних звуках. Згідно з концентричним методом М.І. Глінки, примарні звуки, що беруться без зайвих зусиль, звучать красиво і без напруги. Звертаємо увагу й на те, що у учнів дуже розвинуті копіювальні здібності, які заважають у виявленні природного тембру, що стає на заваді у визначенні типу голосу.

Тому, на простих вправах важливо навчити учня використовувати різноманітні вокальні тембральні краски, навчити його надавати голосу різний характер звучання. Важливо також навчити, щоб засвоєні навички учень міг перенести на виконання вокальних творів. Таким чином, на вправах викладач емоційно настроює учня, як би підказує йому

необхідний творчий стан. Наголосимо і на тому, що в процесі вокального навчання учень повинен відчувати радість, бадьорість, піднесений настрій, що безпосередньо передається від викладача.

З самого початку варто намагатися об'єднувати технічну сторону виконання вправ і їх художню виразність. Такий підхід буде сприяти тому, що учні будуть виконувати вокальні вправи не як набір звуків, а як художню мелодію.

Г. Стулова, з цією метою пропонує використовувати вправи побудовані на низхідних звукорядах, оскільки на верхніх звуках, якщо їх виконувати без напруги, виходить полегшене за тембром звучання, близьке до фальцетного. Тоді як для формування більш густого тембрового звучання, доцільно використовувати вправи, побудовані на висхідних звукорядах.

Практика засвідчує, що спостерігаються випадки, коли середина діапазону голосу учня «провалюється», тобто не звучить. В таких випадках слід розспівку починати зверху з високих нот вниз, однак в межах 1-ої октави. З часом поступово під час навчання об'єм звуків розширюється, тобто діапазон голосу збільшується. Проте А. Менабені застерігає у вправах крайні ноти діапазону не зачіпати, а включати їх тільки на завершальних етапах навчання.

Слід завжди пам'ятати про те, що розвиток голосу дитини знаходиться в нерозривному зв'язку з розвитком звуко висотного слуху. Слухові ж відчуття тісно пов'язані з увагою дитини, тому на початку, щоб запобігти швидкій втомлюваності бажано підбирати нескладні вокальні вправи.

Тут доречним буде дотримуватись трьох «НЕ»:

- а) співати не довго;*
- б) не дуже голосно;*
- в) не дуже високо.*

Вокальні здібності дітей дуже різні, також різні і їх голоси та тембри. У одного голосоутворення відбувається за фальцетним типом, у іншого голосові складки коливаються за типом грудного регістру. Для того щоб досягти найкращого за тембром звучання, пропонуємо звернутися до порад відомих педагогів-практиків.

Так, Д. Огороднов пропонує спиратися на мовний досвід дитини, з подальшим використанням фальцетного механізму у високій вокальній позиції. А. Менабені радить використовувати фальцетний тип голосоутворення, оскільки вважає, що дитячому голосу особливо у молодшому віці, все ж таки більш притаманне головне звучання.

Одним із складних і суперечливих питань у вокальній педагогіці залишається питання розвитку дитячого дихання. Особистий досвід та досвід колег засвідчують, що завдяки спеціально підібраним вправам можна досягти розвитку та координації м'язів дихального апарату.

Як в роботі над розвитком дихання у дітей добиватися спокійного, рівного, плавного без поштовхів дихання? Зазначимо, що прямі вказівки стосовно дихання для наймолодших учнів, як правило, мають негативні наслідки. На вимогу вдихнути глибше вони роблять це з перебільшенням, піднімаючи плечі та напружуючи м'язи шиї.

Нагадаємо, що діти молодшого віку можуть зосереджувати свою увагу лише протягом 15-ти хвилин, тому під час занять необхідно постійно змінювати види діяльності. Підбираючи вправи на формування того чи іншого вокального навичку, пропонуємо спочатку застосовувати короткі вправи у повільному темпі, які не вимагають великого запасу дихання, довгого видиху і великої опори, в зручній теситурі.

Так, наприклад, щоб дитина шести років відчула такий, на перший погляд, простий механізм співацького дихання, як безшумний вдих та рівномірний видих, радимо почати працювати над ним спочатку без співу. Тобто пропонуйте дитині просто спокійно по вдихати і по видихати, а потім поступово перейдіть до вправ. Взагалі для дітей-початківців на початку буде достатнім чітко вступати та утримувати дихання до кінця вправи.

З часом будемо налаштовувати учня на збереження вдихального положення грудної клітини на весь період фонаційного видиху, та на вміння підтримувати необхідну опору дихання. Для оволодіння вдихальним станом допоможе зовнішня та внутрішня налаштованість, а саме: розправлений корпус, підтягнутий живіт та піднята грудна клітина, рівна спина і ноги, а також загальний піднесений емоційний стан, «Ах! Як гарно!». Для оволодіння більш глибоким вдихом та співом із відчуттям напівпозіху, можна запропонувати дитині, усім відомий прийом: вдихнути аромат улюбленої квіточки, при цьому м'яке піднебіння буде автоматично займати, потрібне, високе положення.

У теорії дитячого вокального виховання склалися різні точки зору стосовно реєстрових особливостей звучання голосу дітей. Більшість науковців та вокальних педагогів вважають, що до періоду мутації діти повинні співати, застосовуючи лише фальцетне звукоутворення. Так Г. Стулова, зокрема, зазначає що у дітей до дев'яти років переважає фальцетний механізм звукоутворення, при якому голосові зв'язки змикаються внутрішніми краями, утворюючи веретеноподібну щілину.

Проте в практиці вокального розвитку дитячого голосу існують і інші точки зору. Відомі педагоги-практики М. Бровченко, Д. Юцевич до цього питання радили підходити значно ширше. У своїй багаторічній педагогічній практиці вони, віддавали перевагу змішаному звукоутворенню з самого початку вокального розвитку. Вони зазначають, що рівність звучання голосу в процесі роботи над вправами досягається шляхом з'єднання грудного і головного звучання, тобто створення міксту. Найефективнішим методичним прийомом згладжування реєстрів пропонують округлення звуку та спрямування його «вперед», до коренів верхніх передніх зубів.

Формування змішаного (мікстового) звучання пов'язане з високою позицією звуку, яке безпосередньо пов'язане з головним і грудним резонуванням. При співі резонування проявляє себе у явних вібраціях: головне – в частині обличчя, яке прикривається маскарадною маскою

(звідси і вираз – співати в «маску»), та в області грудної клітини. Вібрація залежить від характеру голосу і частини діапазону. На розвиток головного резонатора, від якого залежить висока позиція звуку, слід звернути особливу увагу.

Для того, щоб отримати красивий тембр, природній рівний звук, важливо звернути увагу учня на положення щік. Як вважають більшість вокальних педагогів і ми також так вважаємо – спів на посмішці – найоптимальніше впливає на звучання голосу у дітей. Найбільш дієві прийоми для відчуття вібрацій це: «мичання», і «ничання», спів з закритим ротом та використання голосної «і».

Отже, вокальний розвиток дітей повинен відбуватися з урахуванням їх індивідуальних здібностей у використанні фальцетного, грудного та змішаного типів звучання. При цьому слід домагатися вільного, в міру активного, близького та дзвінкого співу. Також зазначимо, що співацька діяльність є дієвим і важливим засобом розвитку й формування загально музичних здібностей, та позитивно впливає на емоційну сферу дітей.

Окремо зупинимося на розвитку кантиленного співу. В даному питанні, ми також будемо дотримуватися принципу послідовності, тобто від вправ елементарних до більш складних. Розглянемо вправи, що рекомендуються для дітей на початковому етапі навчання. Це переважно спів вправ на одній висоті звуку, та з'єднання двох-п'яти послідовних ступенів, а пізніше спів гам. Такі вправи розвивають рівномірний і тривалий видих та вміння тягнути звук.

Спів на одній голосній та з однаковою силою звуку є дуже корисним особливо для початківців. Поряд з цим, корисним є спів голосних у поєднанні з приголосними. Доцільно для розвитку кантилени використовувати спів голосних в різній послідовності в одній вокальній позиції, як от: «а-о-у-е-і», «і-е-а-о-у», «у-о-а-е-і», тощо. У подальшому радимо перейти до співу з поступовим збільшенням, або зменшенням сили звуку.

У другому класі ефективним і доцільним є спів гам з гори вниз, слідкуючи, щоб усі низхідні звуки звучали в одній високій вокальній позиції і посилялися «вперед».

У третьому класі до співу легато додається спів стакато та вправи на поєднання цих видів вокалізації.

Відомо, що вправи на легато є основним засобом формування кантилени. Такий спів нерозривно пов'язаний з тривалим і рівномірним, вірно організованим видихом, у такій манері співу легше переносити потрібне звучання з одного звуку на інший, що також допоможе в роботі над вирівнюванням звуку.

Особливо рекомендуємо спів вправ на стакато, які активізують змикання голосових складок і роботу діафрагми, сприяють засвоєнню чіткої атаки звуку. Також не менш корисним буде одну й ту ж вправу, спочатку, проспівати на стакато, а потім – легато. У даному збірнику ви знайдете вправи на поєднання цих видів співу (третій клас впр.№1,2, четвертий клас впр.№6,9 та інші).

Також звертаємо увагу викладачів на організацію потрібної атаки звуку. У виборі атаки звуку, слід підходити індивідуально, надаючи перевагу м'якій. Проте, якщо вам потрібно швидко мобілізувати увагу учня, або швидко активізувати його голосовий апарат, радимо використовувати тверду атаку звуку. У вправах більш енергійного характеру, з пунктирним ритмічним малюнком, на штрих стакато, з чіткою дикцією також намагайтесь застосовувати вище зазначену атаку. Отже, під час співу вправ доцільне використання як м'якою, так і твердої атаки, однак без будь-яких призвуків та під'їздів подачі звуку.

У вокальному розвитку дітей важливе значення має артикуляція, що пов'язано з особливостями самого феномену співу як вербального мистецтва.

Хотіли б звернути увагу викладачів на важливий момент – вибір голосної. При виборі голосної треба виходити з позиції найбільшої зручності для кожного учня. Проте якщо голос звучить глухо, глибоко,

раціонально застосовувати голосні «і», «є», що спонукають до близького звучання. Якщо ж голос звучить плоско і відкрито, то бажано застосування голосних «а», «о», «у», або спів двох голосних приєднуючи приголосну «мі-а».

Починаючи з першого класу будемо, ретельно, працювати над роботою артикуляційного апарату.

Так, для вивільнення нижньої щелепи, рекомендуємо співати вправи на голосну «А». Тоді як:

- # «О» – сприятиме підняттю м'якого піднебіння, відчуттю на пів позіху та допоможе зняттю напруги горлових м'язів і рекомендована при плоскому звучанні;
- # «У» допоможе підняти м'яке піднебіння, активізувати голосові складки та роботу губ;
- # «Е» – сприятиме активізації атаки звуку і гортані;
- # «І» – налаштує на головне резонування, допоможе зібрати та наблизити звук, сприятиме активній атаці звуку і застосовується, переважно, при глухому, затемненому звуці.

З метою активізації м'якого піднебіння і усунення «білого» звучання рекомендуємо використовувати склади (ку, гу). Для округлення звуку і досягнення зібраного звучання - (ду, да, льо, ме). Дзвінкому і світлому звучанню сприяють склади (ді, зі, мі, ля, лі).

Для активізації змикання голосових зв'язок та близького звучання голосної використовуйте склади (бі, зі, мі, ді). Губні приголосні (б, м, п) добре активізують губи.

Вибухові приголосні (т, п) можуть бути використані для активізації дихальної функції. А приголосні (к, б, д, р), можуть слугувати засобом стимуляції не тільки дихання, але і голосових складок.

Так, в роботі над співацькою артикуляцією важливим буде: на посмішці відкрити рот, вільно опустити щелепу, активно включити в роботу губи, чітко артикулювати кожний.

Зупинимось на розвитку звуковисотного та динамічного діапазону. Роботу над розвитком звуковисотного діапазону рекомендуємо починати з примарних тонів, звучання яких поступово переносимо на сусідні звуки вгору та вниз.

У розвитку звуковисотного діапазону у даному збірнику пропонуються:

- ♪ вправи по типу легкого стакато, або нон-легато,
- ♪ вправи на рух низхідного та висхідного порядку, що співаються кілька разів по хроматичній секвенції вгору і вниз,
- ♪ вправи на звуках тризвуку та будь-яких інших інтервалів, що розширюють звуковисотний діапазон на основі вирівнювання регістрового звучання.

Особливість їх полягає в тому, що налаштованість гортані в примарній зоні дає змогу зберегти й перенести звуки на інші частки діапазону. При повторенні вправ рекомендуємо співати їх на різні штрихи, тобто змінювати спів стакато на легато, що сприятиме більш легкому перенесенню з одного типу вокалізації на інший.

Використання вправ на арпеджіо, значно складніші і вимагають чистоти інтонування і більш тривалого фонаційного видиху, проте дуже корисні. Тут важливо уникати напруження верхніх звуків, що досягається за рахунок полегшення нижніх.

Роботу над розвитком діапазону рекомендуємо починати з використання середньої сили голосу *mp*, або *mf*, яку потрібно зберігати протягом виконання всієї вправи, в будь-якій частині діапазону. Потім слід йти до оволодіння нюансами піано і форте. А вже потім, поступово, вводьте більш складні нюанси кресцендо і димінуендо, пам'ятаючи про те, щоб тонус м'язів у співі на піано залишався таким же активним, як і у співі на форте. Для зручності в роботі над нюансами, рекомендується спочатку відпрацювати їх на вправах на одному звуці з більш протяжним звучанням.

Щодо розвитку рухливості голосу, потрібно зазначити, що рухливість голосу пов'язана, перш за все, зі швидким темпом і співом більш коротких за тривалістю звуків. У даному питанні дотримуйтеся такого правила: чим швидший темп, тим легше повинно бути реєстрове звучання голосу, за рахунок меншої роботи маси голосових складок. Легкість та швидкість голосу забезпечується лише за рахунок полегшеної роботи маси голосових складок та використання звучання близького до фальцетного. Сила голосу при виконанні вправ має бути в межах мецо-форте, рівним звуком. Тут радимо уникати як спів на forte, що веде до форсування голосу, так і наспівування. Хоча, як уже зазначалось Ф. Лисек підкреслює, що під час мутації від інтенсивного співу голос стає слабким, а при слабкому співі укріплюється.

Часто-густо одні педагоги в процесі роботи над вправами вважають головним дихання, інші – резонатори, треті – роботу гортані і т.д. Ми переконані в тому, що в процесі роботи над вправами слід одночасно розвивати всі вищезазначені компетентності.

Таким чином, вокальні вправи починаючи з елементарного підрівня навчання і закінчуючи базовим підрівнем мають конкретні завдання, що сприяють:

- 1.) координації слуху й голосу;
- 2.) розвитку музичного й вокального слуху;
- 3.) розвитку дихання;
- 4.) правильній вимові голосних і приголосних;
- 5.) рухливості голосу;
- 6.) володінню вокально-технічними компетентностями;
- 7.) художній виразності співу тощо.

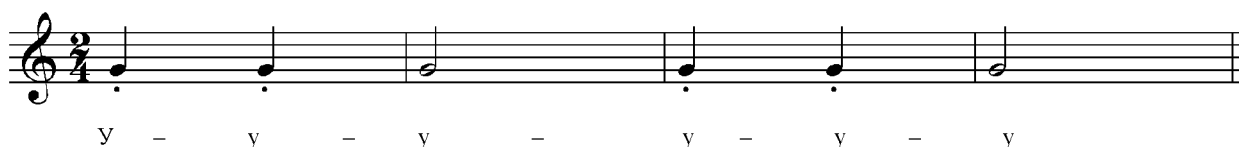
Всі ці завдання комплексно повинні входити в повсякденні заняття, хоч на кожному уроці викладач повинен ставити акцент на одному із них.

ВПРАВИ

ПЕРШИЙ КЛАС

Вправа №1. Тепловоз

Перша вправа спрямована на м'яке, коротке виконання перших двох звуків і протяжного – останнього; а також на розвиток й укріплення м'язів, що беруть участь у диханні. За допомогою руки (пластичного інтонування) рекомендуємо показувати: легкими рухами відривчасті звуки, а рівним рухом – довгий звук.

Вправа №2. Пташки

Вправа на розрізнення висоти звучання та розвиток співацького дихання і м'якого піднебіння. За допомогою пластичного інтонування покажіть низькі та високі ноти. Співаючи, уявляйте, що на низьких нотах співають дорослі пташки, а на високих – маленькі.

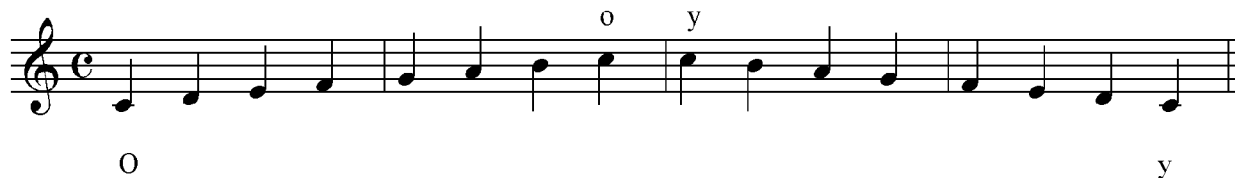
Вправа №3. Стрибунець

Вправа на розрізнення висоти звучання та розвиток співацького дихання. Стрибокподібний рух мелодії зображайте за допомогою пластичного інтонування.

Вправа №4. Питання-відповідь

Вправа на згладжування реєстрів. За допомогою емоції здивування задаємо питання-подив (висхідна інтонація) та відповідний вигук-заспокоєння (нисхідна інтонація).

Вправи № 5-14 призначені для початкового формування вірної співацької артикуляції.

Вправа №5. Рибка

Зобразить рибку на суші: гарно відкривайте рот, промовляючи голосну (а)

Вправа №6. Колискова

Заспівайте ніжну колискову для своєї улюбленої іграшки. Під час співу буквосполучення «ба» намагайтеся розтягувати жувальні м'язи та опускати нижню щелепу вниз, а під час співу звуку «ю» витягувати вперед губи.

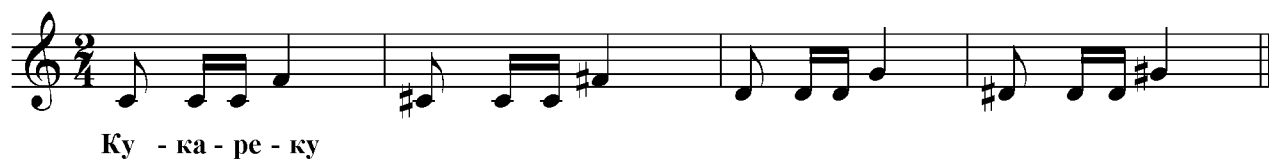
Вправа №7. Ану відгукнись

Пограйтесь у гру «Ану відгукнись». Викладач кличе «Ау», а дитина відповідає, вірно проспівуючи «а» та «у».

Вправа №8. Півник

Рішуче заспівайте пісеньку півника, чітко проспівуючи склади «ку-ка-ре-ку».

Вправа №9. Зозулька

Зімітуйте спів зозульки. Викладач починає, а дитина продовжує, чітко проспівуючи склад «ку».

Вправа №10. Курча

Активно і енергійно заспівайте пісеньку курчатка, чітко проспівуючи склад «ко».

Вправа №11. Баранчик

Мелодійно заспівайте пісеньку баранчика, чітко проспівуючи склад «бе».

Вправа №12. Кішечка

Дуже ніжно і розспівно заспівайте пісеньку кошенятка, м'яко проспівуючи голосні «я» та «у».

Вправа №13. Скрипка, труба і барабан

У даній вправі спробуйте завзято передати звучання труби, а також ніжно – звучання скрипки та ритмічно – звучання барабана.

Вправа №14. Веселий звукоряд

Спочатку весело і бадьоро, а потім мелодійно і м'яко заспівайте запропонований звукоряд, гарно проспівуючи кожний склад.

Вправа №15 Лев, комарик та бджілка

Дана вправа на гарну вимову приголосних «р», «з» та «ж».Зобразіть грізного лева (р), комарика «з» та бджілку «ж».

Вправа №18. Паровоз

Уявіть собі паровоз, який поїхав, а потім раптом зупинився. Вправа на чітку вимову складів «чух» та «тр».

Чух - чух - чух - чух - тр

Вправа №19. Сопілка

Пригадайте як виглядає сопілка та зобразіть її звучання. Вправа на тверду вимову приголосного «д».

Ду - ду

Вправа №20. Труби, Грицю

Співаючи дану вправу намагайтеся чітко вимовляти слова.

Тру - би, Гри - цю, в ру - ка - ви - цю тру тру тру

ПОСПІВКІ-СКОРОМОВКИ.
НА РОЗВИТОК ЗВУКОВИСОТНОСТІ ТА АРТИКУЛЯЦІЇ.

Вправа №21. Мурашки

Moderato

Му-раш-ки, му-раш-ки, за-би-рай-те по-душ-ки. Бо та-та-ри йдуть!

Вправа №22. Гоп, гоп

Allegretto

Гоп, гоп, гу - ту - ту, ва - ри каш - ку кру - ту,
під - си - пай мо - лоч - ка, по - го - дуй ко - зач - ка.

Вправа №23. Квочка

Andantino

Хо - дить квоч - ка ко - ло кі - лоч - ка, ве - де ді - ток,

дріб - них кві - ток. Ді - ти - кві - ти: "Квок!"

Вправа №24. Кумо, кумо, що варила?

Moderato

"Ку - мо, ку - мо, що ва - ри - ла?" - "Борщ, борщ, бу - ря - ки!"

Вправа №25. Сорока-ворона

Moderato

Со-ро-ка-во-ро - на на при-піч-ку си - ді - ла, діт-кам каш-ку ва-ри-ла,

о - по - ло - ни - ком мі - ша - ла, ді - ток го - ду - ва - ла.

Вправа №26. Іди, іди, дощику

Allegretto

mf І - ди, і - ди, до - щи-ку, зва-рю то-бі бор - щи-ку в по-ли-в`я-нім гор-щи-ку.

Вправа №27. Танцювала риба з раком

Allegretto

Тан - цю - ва - ла ри - ба з ра - ком, а пет - руш - ка з пас - тер - на - ком,
mp

ци - бу - ли - ця з час - ни - ком, а дів - чи - на з ко - за - ком.
mp

ДРУГИЙ КЛАС

Вправа №1

Вправа на розвиток спокійного, рівного та економного видиху.

Музична партитура для вправи №1. Вона складається з трьох систем: вокальної лінії та двох систем фортепіано. Вокальна лінія починається з нот Лю, Льо, Ля, що відповідає підписам під нотою. Фортепіано має мелодичну лінію в правої руки та ритмічний підклад в лівої руки. Ключова знаменка: два дізми (F# і C#), ритм: 2/4.

Вправа №2

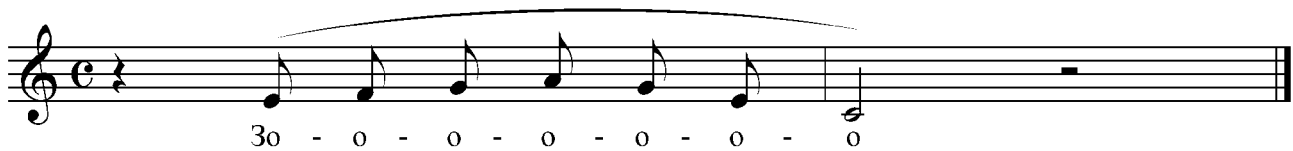
Вправи 2-5 розраховані на спів кількох ступенів. Виконання цих вправ на легато допоможе дитині добре розвинути співацьке дихання, що пов'язане з довгим, рівномірним, вірно організованим видихом. У такій манері співу легше переносити потрібне звучання з одного звуку на інший.

Музична партитура для вправи №2. Це вокальна партитура в ноті з довгим слуром, що охоплює всі п'ять нот. Під нотою вказано голосні букви: Ру - у - у - у - у. Ключова знаменка: два дізми (F# і C#), ритм: 2/4.

Вправа №3

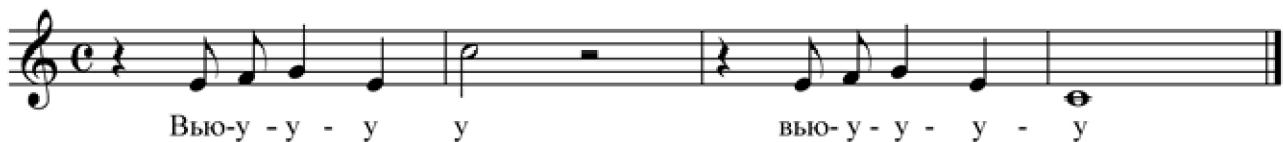
Музична партитура для вправи №3. Це вокальна партитура в ноті з довгим слуром, що охоплює всі шість нот. Під нотою вказано голосні букви: Ро - о - о - о - о - о. Ключова знаменка: два дізми (F# і C#), ритм: 2/4.

Вправа №4

Вправа №5

Дана вправа корисна для згладжування регістрів.

Вправа №6

Вправа на поєднання легато і стакато. Такій спів допоможе відчуті опору звуку та звільнитися від будь-якого м'язового напруження.

Вправа №7

Вправи 7-8 на спів гам в низхідному русі. Слідкуйте, щоб усі звуки мали однакову опору і звучали в одній високій позиції. Дану вправу співайте з назвою нот.

Вправа №8

Для більш кращого усвідомлення поєднання звуків, дану вправу рекомендуємо співати у повільному темпі.

Musical score for Exercise 8, featuring a vocal line and piano accompaniment in 2/4 time. The vocal line consists of a sequence of notes: D4, D4, E4, F4, G4, A4, B4, A4, G4, F4, E4, D4. The lyrics are: Дон, дон, ді - лі - дон ді - лі ді - лі ді - лі - дон. The piano accompaniment consists of a simple harmonic pattern in the right hand and a bass line in the left hand.

Вправа №9

Вправа на розвиток рівності звучання і активної роботи язика. Співайте на різні голосні або склади.

Musical score for Exercise 9, featuring a vocal line and piano accompaniment in 2/4 time. The vocal line consists of a sequence of notes: G4, F4, E4, D4, C4, B3, A3, G3, F3, E3, D3, C3. The piano accompaniment consists of a simple harmonic pattern in the right hand and a bass line in the left hand.

Вправа №10

Вправа для покращення роботи язика та рухливості голосу. Співайте на склади лю, льо в рухливому темпі.

First system of musical notation for exercise 10. It consists of a vocal line in the treble clef and a piano accompaniment in the bass clef. The time signature is 2/4. The vocal line starts with a whole rest, followed by a melodic phrase of eighth notes: C4, D4, E4, F4, G4, A4, B4, C5. This phrase is repeated with a different intervallic pattern. The piano accompaniment provides harmonic support with chords and single notes.

Second system of musical notation for exercise 10, starting at measure 6. The vocal line continues with eighth-note patterns, including a sequence of notes with sharps (F#4, G#4, A#4, B#4, C5). The piano accompaniment continues with chords and single notes, including a change in the right hand at the end of the system.

Third system of musical notation for exercise 10, starting at measure 11. The vocal line continues with eighth-note patterns, including a sequence of notes with sharps (F#4, G#4, A#4, B#4, C5). The piano accompaniment continues with chords and single notes, including a change in the right hand at the end of the system.

16

16

Вправа №11

Вправи 11-13 корисні для роботи над середньою частиною діапазону голосу. Слідкуйте, щоб всі звуки бралися у високій вокальній позиції. Співайте з назвою нот.

6

6

Вправа №12

The first system of the musical score consists of three staves. The top staff is a single treble clef line in 3/4 time, featuring a melodic line with eighth and quarter notes, some beamed together, and slurs. The middle and bottom staves are grouped as a grand staff (treble and bass clefs). The middle staff contains chords and some moving lines, while the bottom staff provides a bass line with eighth and quarter notes.

The second system of the musical score also consists of three staves. The top staff is a single treble clef line, starting with a measure number '7' above the first note. It contains a melodic line with a long slur. The middle and bottom staves are grouped as a grand staff. The middle staff starts with a measure number '7' above the first note and contains chords and moving lines. The bottom staff provides a bass line with quarter and eighth notes.

Вправа №13 Вальс

The musical score is for Exercise 13, a Waltz in 3/4 time, key of B-flat major. It is divided into three systems, each with a vocal line and a piano accompaniment.

System 1: The vocal line begins with a whole rest for four measures, followed by a half note G4 and a quarter note G4. The piano accompaniment features a steady eighth-note bass line in the left hand and chords in the right hand.

System 2: The vocal line starts with a half note G4, followed by a whole rest, then a half note G4 and a quarter note G4. The piano accompaniment continues with similar rhythmic patterns.

System 3: The vocal line begins with a half note G4, followed by a whole rest, then a half note G4 and a quarter note G4. The piano accompaniment concludes the exercise.

Lyrics: ля

21

28

Вправи №14-19 на розвиток дикції та артикуляції.

Вправа №14

Дро - дре - дрі - дро - дру   Пто - пте - пті - пто - пту

Вправа №15

Ну - у,   но - о   Ну - у,   но - о,   ну

Вправа №16

Ді - о, ді - о, ді - о, ді - о, бім - бом, бім - бом, бім - бом, бім - бом.

Вправа №17

Джон - джун, джон - джун, джон - джун, джон - джун.

Вправа №18

Дро - дру, дра - дре - дрі - дро - дру
Пто - пту, пта - пте - пті - пто - пту

Вправа №19

Ді-гі, ді-гі, дай ді - гі-ді -гі, дай ді -гі, ді -гі, ді-гі, ді-гі, ді -гі, ді -гі, дай

ТРЕТІЙ КЛАС

Вправа №1

Вправи №1-2 на поєднання легато і стакато, які допоможуть звільнитися від м'язового напруження та відчутти опору звуку.

Musical score for Exercise No. 1, consisting of a vocal line and a piano accompaniment. The key signature has two flats (B-flat and E-flat), and the time signature is common time (C). The vocal line features a melodic line with slurs over the first two phrases and a final note. The piano accompaniment consists of chords in the right hand and a rhythmic pattern of eighth notes in the left hand.

Вправа №2

Musical score for Exercise No. 2, consisting of a vocal line and a piano accompaniment. The key signature has two flats (B-flat and E-flat), and the time signature is 2/4. The vocal line includes the lyrics "Мі - ме - я - а" under a melodic line. The piano accompaniment consists of chords in the right hand and a rhythmic pattern of eighth notes in the left hand.

Вправа №3

У запропонованій вправі при співі однакових звуків намагайтеся зберігати єдину вокальну позицію. Пам'ятайте про те, що склад «ля» приближує, а «до» - округлює звук.

Andante

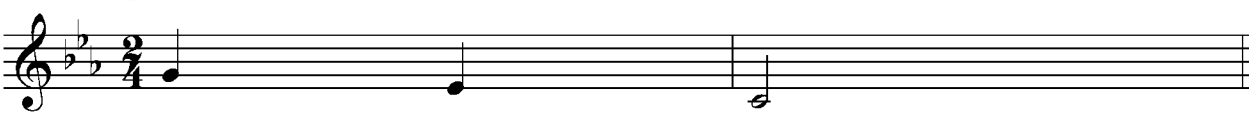

Фа - ля - ля - ля - до - до - ля - ля - фа

Вправа №4

Спів двох голосних (мі-а) на одному звуці. Дані голосні співайте дуже мелодійно і тягуче. Коли співаєте голосний «а», не забувайте опускати нижню щелепу.

Largo cantabile

Mia

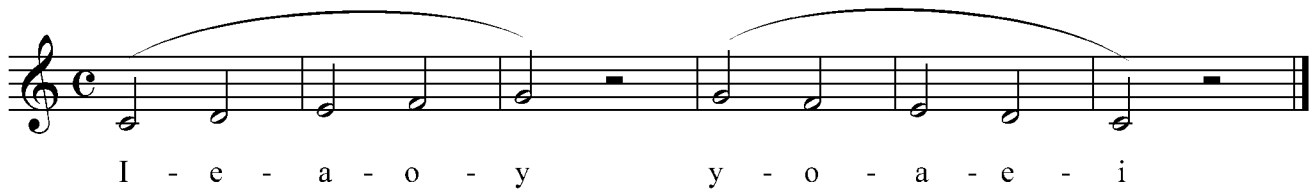
Вправа №5

Mia

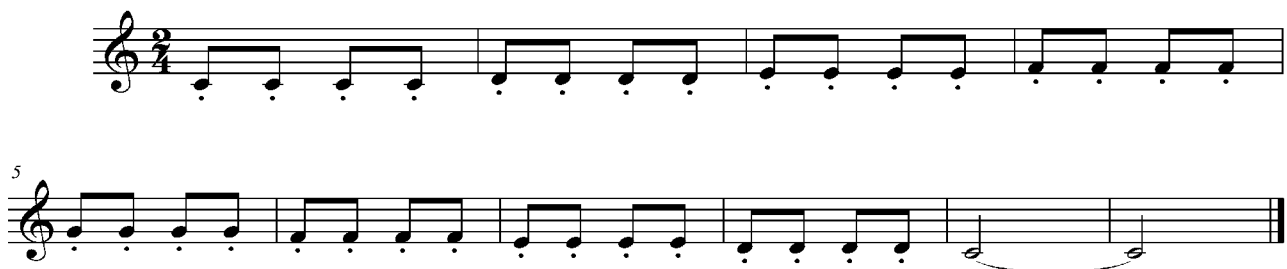
Вправа №6

Спів голосних на легато. Корисний для розвитку кантилени і більш тривалого дихання, а також для рівності звучання всіх голосних в одній вокальній позиції.

Вправа №7

Спів на стакато. Для активної роботи діафрагми та голосових зв'язок, а також для відпрацювання високої співацької позиції. Співайте на склади «ту», «до», та з назвою нот.

Вправа №8

У даній вправі кожний верхній звук вимагає від учня особливо точної атаки звуку, для цього спробуйте акцентувати перші долі.

Вправа №9

Вправа на спів кількох інтервалів. До початку співу подумки розберіть структуру поєднання великої і малої терції з великою секундою. А також спробуйте уявити їх звучання.

Adagio

ЛЯ...
МІ...

Вправа №10

Дана вправа розвиває м'язову пам'ять, допомагає відчутти опору і позиційну чіткість звуку. Повторення верхнього та нижнього звуків на стакато вимагає чіткого попадання в одну і ту ж саму позицію. Стакато повинно бути більш «тяжким». Також буде корисним співати цю вправу з назвою нот.

Andante

До...
Мі...

Вправа №11

Вправа на повторення звуку в низхідному русі, яка фіксує чіткість високої вокальної позиції. Пропонуємо виконувати також з назвою нот.

Да..
До..

Вправа №12

Вправа на розвиток наспівності, рівності звучання голосних за силою і тембром. Під час руху мелодії вниз намагайтеся плавно переходити з одного голосного на інший та зберігати високу співацьку позицію.

Mi - ма мі - ма, мі - ма

The musical score for Exercise 12 consists of a vocal line and a piano accompaniment. The vocal line is written in a single treble clef with a common time signature (C). It features a descending melodic line starting on a high note, with lyrics 'Mi - ма мі - ма, мі - ма' written below the notes. The piano accompaniment is written in two staves (treble and bass clefs) with a common time signature. It provides harmonic support for the vocal line, with chords and moving lines in both hands.

Вправа №13

Вправа на розвиток кантিলени та більш тривалого дихання. Уважно слідкуйте за звуковеденням. Співайте спокійно і без штовхань, постійно тримайте єдину вокальну лінію. Також слідкуйте за тим, щоб усі звуки були рівні за силою. Через кожних два такти поновлюйте дихання. Співайте з назвою нот.

5

The musical score for Exercise 13 consists of two staves of music in a single treble clef with a common time signature (C). The music features a long, continuous melodic line that spans across both staves, indicated by a long slur above the notes. The notes are mostly quarter and eighth notes, with some rests. The first staff starts with a measure containing a whole rest, followed by a series of notes. The second staff continues the melodic line, starting with a measure containing a whole rest, followed by more notes. The number '5' is written at the beginning of the second staff.

Вправа №14

Дана вправа корисна для розвитку наспівності і рівності звучання.
Співайте з назвою нот.

Вправа №15

Ще одна вправа на розвиток рівного звуковедення. У середині даної вправи, слід звернути увагу на інтервал квати і до початку співу подумки уявити його звучання.

Вправа №16

Вправа корисна для роботи над атакою звуку, розвитком активності і рухливості діафрагми. Співайте з назвою нот або на склади «ту», «ду».

The first system of the musical score consists of three staves. The top staff is a single treble clef staff in 3/4 time, featuring a melodic line of eighth notes with slurs and accents. The middle and bottom staves are grouped as a grand staff (treble and bass clefs) and provide a harmonic accompaniment with chords and moving lines.

The second system of the musical score also consists of three staves, continuing the exercise. It begins with a measure rest marked with the number '3', indicating a triplet. The notation follows the same structure as the first system, with a melodic line in the top staff and accompaniment in the grand staff below.

ЧЕТВЕРТИЙ КЛАС

Вправи №1-2

Вправи 1-4 для розвитку кантилени. Співайте зв'язано та мелодійно, досягаючи рівності звучання всіх голосних звуків в одній вокальній позиції. Починайте вправу з найбільш зручного голосного звуку.

Andante

І - е - а - о у
у - о - а - е - і

і - е - а - о - у
а - е - і - о - у

Вправи №3-4

Andante

І - а, і - а - і - а і

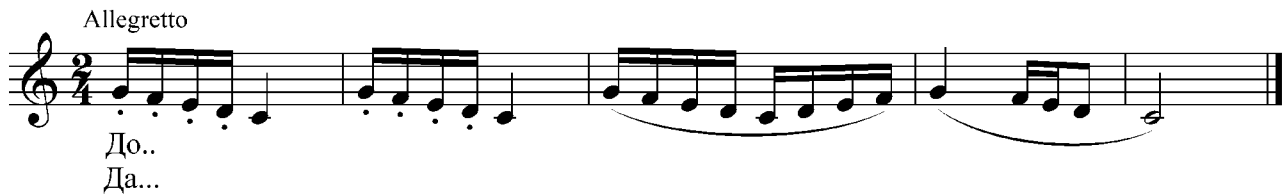
Вправа №5

Вправа корисна для згладжування регістрів і формування основи кантилени. Співаючи, намагайтеся всі звуки тримати в одній високій вокальній позиції. Співайте з назвою нот.

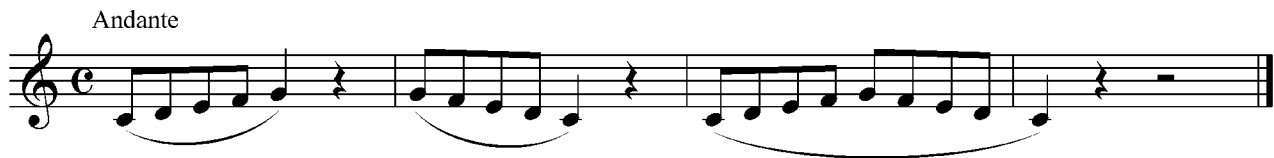
Вправа №6

Дана вправа допоможе звільнитися від будь-якого м'язового напруження.

Вправа №7

У даній вправі головне після пауз і зміни голосної залишати звук в одній позиції. Співайте на склади «мі», «ма» або на звук «а».

Вправа №8

Дана вправа добре розвиває легкість і рухливість голосу, вказані акценти допоможуть відчувати опору звуку. Співайте з назвою нот або на склади «лю», «ту».

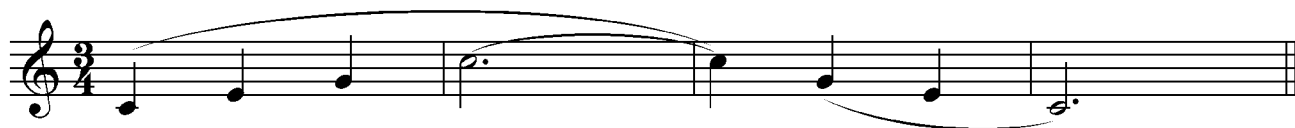
Вправа №9

У даній вправі завжди звертайте увагу на чіткість виконання всіх шістнадцятих. Співайте з назвою нот або на склади «лю», «ту».

Вправа №10

Вправи 10-14 дають можливість попрацювати над згладжуванням регістрів. Вокалізуйте на різні голосні або співайте з назвою нот.

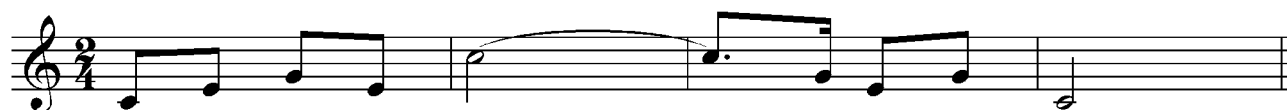
Вправа №11

Вправа №12

Вправа №13

Вправа №14

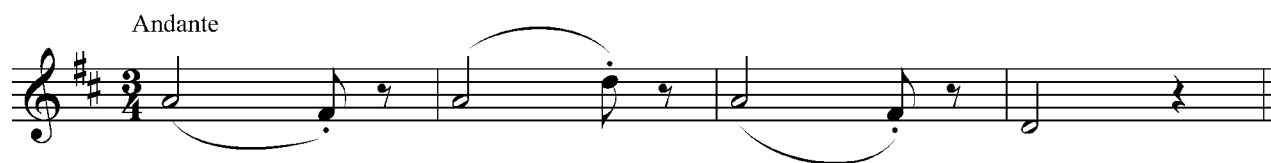
Вправа №15

Вправа для зняття напруження голосу при співі перехідних звуків. Восьмі ноти співайте коротко і легко. Співайте з назвою нот.

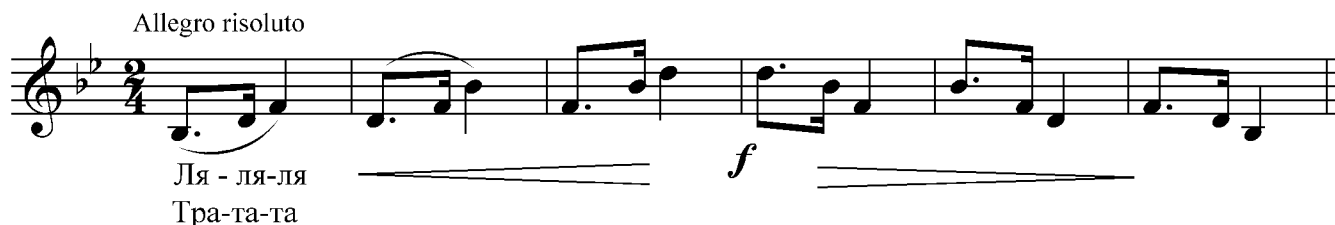
Вправа №16

Вправа для зняття напруження голосу та оволодіння верхніми звуками. Співайте з назвою нот в різних тональностях. Восьмі ноти на стакато, намагайтеся співати не вимушено і легко.

Вправа №17

Вправа допоможе виправити в'ялість артикуляційного апарату. Співайте спокійно, але енергійно, добре працюючи кінчиком язика. Також корисним буде спів з назвою нот і на склади «ту», «тру».

Вправа №18

Вправа корисна для досягнення згладжування регістрів, рівності звучання та вірного формування перехідних звуків.

Allegretto

Ля-ля-ля
Тра-та-та

The musical score consists of two systems. The first system is marked 'Allegretto' and includes a vocal line with lyrics 'Ля-ля-ля' and 'Тра-та-та'. The piano accompaniment is in 2/4 time with a key signature of two flats (B-flat and E-flat). The second system continues the piano accompaniment, starting at measure 9. The score is written for voice and piano.

Вправа №19

Дану вправу слід співати як на маркато, так і легато. Співаючи на маркато, діти засвоюють тверду атаку і чітке попадання на ноти. Виконання на легато допоможе розвивати співацьке дихання. У такій манері діти вчаться переносити потрібне звучання з одного звуку на інший. Особливу увагу потрібно звертати на нижній звук «до». Він береться завжди з позиції верхнього звуку. Також таку вправу рекомендуємо співати з назвою нот.

Музична партитура для вправи №19, міри 1-5. Вона складається з двох систем: вокальної та фортепіанної. Вокальна лінія починається з слова «Ку...» і складається з послідовності восьмих нот. Фортепіанне супроводження складається з акордів у правої руки та окремих нот у лівій руці.

Музична партитура для вправи №19, міри 6-8. Ця частина складається з двох систем: вокальної та фортепіанної. Вокальна лінія продовжує послідовність восьмих нот і закінчується цілою нотою. Фортепіанне супроводження продовжує акорди в правої руки та окремі ноти в лівій руці.

Вправа №20

Вправа для покращення роботи артикуляційного апарату та зняття напруги з нижньої щелепи. Для досягнення цієї мети пропонуємо використовувати склади, поєднуючи з «й». Співаючи вправу завжди спостерігайте за тим, щоб нижня щелепа добре опускалася вниз, а також добре розтягувалися жувальні м'язи і губи.

The musical score consists of two systems. The first system is a vocal line in a treble clef, 2/4 time, with a key signature of one sharp (F#). The melody is: G4 (quarter), A4 (quarter), B4 (quarter), A4 (quarter), G4 (quarter). The lyrics are: "Дай - яй - яй" on the first line and "Пой - ой - ой" on the second line. The second system is a piano accompaniment in a grand staff (treble and bass clefs), 2/4 time, with a key signature of one sharp (F#). The right hand plays a series of chords: G4 (quarter), A4 (quarter), B4 (quarter), A4 (quarter), G4 (quarter). The left hand plays a series of notes: G3 (quarter), A3 (quarter), B3 (quarter), A3 (quarter), G3 (quarter). A slur connects the notes in both hands across the three measures.

П'ЯТИЙ КЛАС

Вправа №1

Вправа на вироблення рівномірного розподілу дихання та рівності звучання голосних. Під час вокалізації слідкуйте за тим, щоб з переходом на іншу голосну не змінювалась позиція звуку.

Mi - ме ма - мо му
Mi - ю мі - ю мі

Вправа №2

Вправа на чергування легато і стакато. Легато зумовлює м'яку подачу і співучість, а стакато - чітку атаку й активне змикання голосових складок. Рекомендуємо співати на різні голосні та з назвою нот.

Lento

A у - о - а - е і

Вправа №3

Вправа на формування одноманітності і рівності звучання голосних. Зміна голосних повинна відбуватися без штовхань і порушення єдиної співацької лінії.

Andante

I - a i - a - i - a - i - a - i

Вправа №4

Но - о, на - а, ну, ну - у, не - е - ні Зо-о-о-о-о-о-о-о

Вправа №5

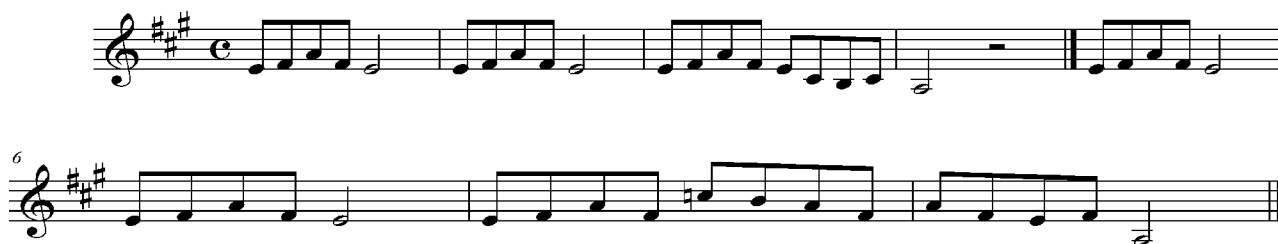
Вправи 5-21 корисні для розвитку наспівності, окремих елементів кантילени, рівності звучання, більш об'ємного дихання. Співайте з назвою нот або вокалізуйте на різні голосні.

Вправа №6

Вправа №7

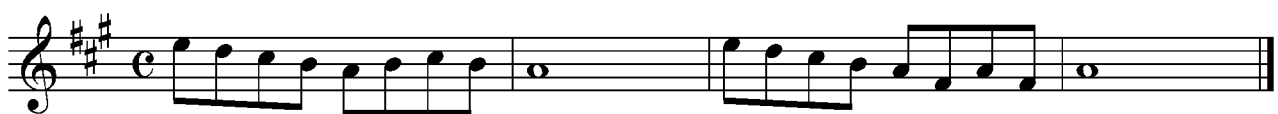
Вправа №8

Вправа №9

Вправа №10

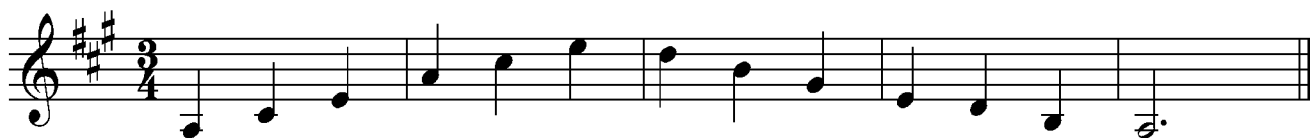

Вправа №11

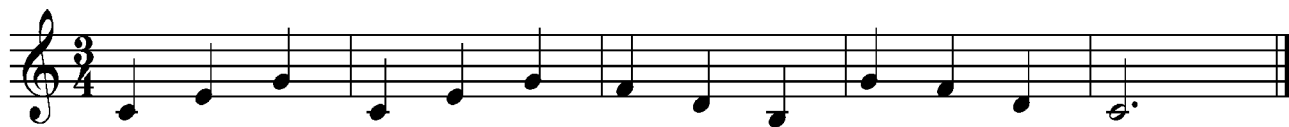

Вправа №12

Вправа №13

Вправа №14

Вправа №15

Вправа №16

Вправа №17

Вправа №18

Вправа №19

Вправа №20

Вправа №21

ШОСТИЙ ТА СЬОМИЙ КЛАСИ

Вправа №1

Вправа для розвитку кантилени і вдосконалення артикуляції. Корисно співати на різні голосні, склади, а також з назвою нот.

Andante

Mo - a mo - a
Mi - a mi - a

7

Вправа №2

Вправа сприяє розвитку канtilени та більш тривалого дихання. Вимагає спокійного темпу, рівного голосоведення і більш широкого фразування. Співайте з відчуттям динамічного розвитку, тобто рухайтесь від піано на початку вправи до форте в кінці. Також в темповому відношенні починайте спокійно, потім поступово прискорюйте і знову уповільнюйтесь.

Molto cantabile

Mi - a Bel - la Bel - la
Mi - a ро - за ро - о - за

Вправа №3

Вправа, крім формування одноманітності звучання голосних, сприяє також розвитку канtilени. Якщо голосні звучать "строкато", проспівайте вправу спочатку на найбільш зручному голосному звуці. Співайте дуже мелодійно і співучо з відчуттям динамічного розвитку, тобто до кульмінації кожний наступний мотив повинен бути голосніше попереднього, а після кульмінації навпаки.

Largo cantabile

Mi - e - a - o - y
До - y - i - e - a

6

Musical score for measures 6-11. The system consists of three staves: a single treble clef staff at the top, and a grand staff (treble and bass clefs) below. The key signature has three flats (B-flat, E-flat, A-flat). The melody in the top staff features eighth and quarter notes with slurs. The grand staff accompaniment includes chords and single notes in both hands.

12

Musical score for measures 12-17. The system consists of three staves: a single treble clef staff at the top, and a grand staff (treble and bass clefs) below. The key signature has three flats. The melody in the top staff continues with eighth and quarter notes. The grand staff accompaniment includes chords and single notes in both hands, ending with a double bar line.

Вправа №4

Цю вправу співайте дуже зв'язано і співучо. Слідкуйте за рівним звучанням голосу і своєчасною подачею дихання. Якщо приголосний «м» під час співу акцентувати, то це дасть відчуття резонування у верхніх твердих частинах обличчя, додасть голосу дзвінкості. У техніці виконання інтервалів кожний нижній звук необхідно завжди полегшувати, як би ледь «торкатися» його, тоді як при виконанні верхніх звуків потребується більш активна подача дихання. Також співайте з відчуттям внутрішньо фразового руху, який поширюється, як на двотактові мотиви, так і на всю вправу. Тональність підбирайте індивідуально.

Mi - a ma - i

Вправа №5

Поєднання голосного «і» з іншими голосними сприяє розвитку головного резонування. Мета вправи полягає в тому, щоб на голосному «а» зберігалась позиційна висота голосного звуку «і». Вправа служить також для розвитку кантілени і рівності звучання голосу. Співайте з відчуттям фрази і динамічного розвитку.

Cantabile

Mi - a...

5

5

The image shows a musical score for Exercise No. 5. It consists of two systems of music. The first system has a vocal line on a treble clef staff and a piano accompaniment on a grand staff (treble and bass clefs). The vocal line starts with the lyrics 'Mi - a...' and features a melodic line with slurs and ties. The piano accompaniment consists of chords in the right hand and single notes in the left hand. The second system continues the vocal line and piano accompaniment. The tempo/mood is marked 'Cantabile'. The key signature has one flat (B-flat), and the time signature is 3/4. The piece ends with a double bar line.

Вправа №6

При співі цієї вправи необхідно запам'ятовувати та зберігати позицію верхнього звуку. Слідкуйте за рівністю дихання, за одноманітністю звучання різних голосних. Відновлюйте дихання через кожні два такти. У подальшому можливо прискорювати темп і поновлювати дихання через кожні чотири такти. Співайте з назвою нот.

Andante-lento

The musical score is written in 2/4 time and marked 'Andante-lento'. It consists of two systems. The first system has a vocal line (treble clef) and a piano accompaniment (grand staff). The vocal line starts with a half note G4, followed by quarter notes A4, B4, C5, and D5, with slurs over the first two and last two notes. The piano accompaniment has a bass line of quarter notes G2, A2, B2, C3, and D3, and a right hand with chords: G4-A4, G4-A4-B4, G4-A4-B4-C5, and G4-A4-B4-C5. The second system starts at measure 6. The vocal line continues with quarter notes E5, D5, C5, B4, and A4, with slurs over the first two and last two notes. The piano accompaniment continues with a bass line of quarter notes G2, A2, B2, C3, and D3, and a right hand with chords: G4-A4, G4-A4-B4, G4-A4-B4-C5, and G4-A4-B4-C5. The score ends with a double bar line.

Вправа №7

Виконуючи цю вправу, приділяйте особливу увагу високому звучанню верхніх тонів. Усі наступні звуки приєднуйте до верхніх. Співайте повільно і спокійно.

Andante

The musical score is divided into three systems, each with a vocal line and a piano accompaniment. The tempo is marked 'Andante'. The key signature has three flats (B-flat, E-flat, A-flat), and the time signature is 3/4. The first system starts with a vocal line and a piano accompaniment. The second system begins with a measure number '5' and includes a fermata over the first measure of the vocal line. The third system begins with a measure number '9' and features a complex piano accompaniment with many beamed notes in the final measures.

13

Musical score for measures 13-16. The system consists of a vocal line and a piano accompaniment. The key signature is two sharps (F# and C#). The vocal line begins with a whole rest in measure 13, followed by a melodic line of quarter notes: D5, E5, F#5, G5, A5, B5, C6, B5, A5, G5, F#5, E5. A slur covers measures 13 through 16. The piano accompaniment features a bass line of quarter notes: D4, E4, F#4, G4, A4, B4, C5, B4, A4, G4, F#4, E4. The right hand plays chords in the upper register, with a slur covering measures 13 through 16.

17

Musical score for measures 17-20. The system consists of a vocal line and a piano accompaniment. The key signature changes to one sharp (F#) in measure 17. The vocal line has whole rests in measures 17 and 18, followed by a melodic line of quarter notes: G4, F#4, E4, D4, C4, B3, A3, G3. A slur covers measures 17 through 20. The piano accompaniment features a bass line of quarter notes: D3, C3, B2, A2, G2, F#2, E2, D2. The right hand plays chords, with a slur covering measures 17 through 20.

21

Musical score for measures 21-24. The system consists of a vocal line and a piano accompaniment. The key signature changes to one flat (Bb) in measure 21. The vocal line has whole rests in measures 21 and 22, followed by a melodic line of quarter notes: C4, B3, A3, G3, F3, E3, D3, C3. A slur covers measures 21 through 24. The piano accompaniment features a bass line of quarter notes: D2, C2, B1, A1, G1, F#1, E1, D1. The right hand plays chords, with a slur covering measures 21 through 24.

25

25

This musical score consists of two systems. The first system has a single treble clef staff with a key signature of three sharps (F#, C#, G#) and a common time signature. It contains measures 25 through 30, with a long slur over the notes. The second system has a grand staff (treble and bass clefs) with the same key signature and time signature. It also contains measures 25 through 30. The bass line features a steady eighth-note accompaniment, while the treble line has chords and moving lines.

Вправа №8

Вправа для виконання витриманих звуків служить для досягнення рівності звучання голосу і рівного, економного розподілення видиху. Також корисна для розвитку гармонійного слуху. Вокалізуйте на різні голосні.

Andante

This musical score is for exercise 8, marked 'Andante'. It consists of two systems. The first system has a single treble clef staff with a common time signature, containing measures 1 through 5. The notes are held for a long duration, indicated by a slur. The second system has a grand staff (treble and bass clefs) with a common time signature, also containing measures 1 through 5. The bass line has a steady eighth-note accompaniment, while the treble line has chords and moving lines.

6

Musical score for measures 6-11. The system consists of a single treble clef staff and a grand staff (treble and bass clefs). The key signature has one flat (B-flat). The melody in the treble clef consists of half notes with slurs. The piano accompaniment in the grand staff features a steady eighth-note bass line and chords in the right hand.

12

Musical score for measures 12-16. The system consists of a single treble clef staff and a grand staff. The key signature changes to two sharps (F# and C#). The melody in the treble clef continues with half notes and slurs. The piano accompaniment in the grand staff maintains the eighth-note bass line and chordal accompaniment.

17

Musical score for measures 17-22. The system consists of a single treble clef staff and a grand staff. The key signature changes to one sharp (F#). The melody in the treble clef continues with half notes and slurs. The piano accompaniment in the grand staff continues with the eighth-note bass line and chordal accompaniment.

23

Musical score for measures 23-28. The system consists of a single treble clef staff and a grand staff. The key signature changes to two flats (B-flat and E-flat). The melody in the treble clef continues with half notes and slurs. The piano accompaniment in the grand staff continues with the eighth-note bass line and chordal accompaniment.

Вправа №9

Вправи №9-11 сприяють розвитку рухливості голосу, активного співацького дихання та пружності гортані. Постійно слідкуйте за інтонаційною, ритмічною та штриховою чіткістю. Починайте виконувати дані вправи в повільному темпі, а потім – у більш швидкому. Також буде корисним співати з назвою нот.

The musical score for Exercise No. 9 is presented in three systems. Each system consists of a vocal line (treble clef) and a piano accompaniment (grand staff with treble and bass clefs). The key signature is three flats (B-flat, E-flat, A-flat), and the time signature is 2/4. The vocal line includes the lyrics "До - до - ля - ля до" under the first system. The piano accompaniment provides harmonic support with chords and moving lines in both hands. The first system spans measures 1-7, the second system (measures 8-15) includes a key signature change to two flats (B-flat, E-flat) at measure 8, and the third system (measures 16-19) concludes the exercise.

Вправа №10

Musical score for Exercise 10, measures 1-4. The piece is in 2/4 time with a key signature of one flat (B-flat). The first staff (treble clef) features a melodic line with eighth-note patterns and a slur over measures 2 and 3. The second and third staves (piano accompaniment) consist of chords and single notes, with the bass line providing a steady rhythmic accompaniment.

Вправа №11

Musical score for Exercise 11, measures 1-4. The piece is in 2/4 time with a key signature of one flat. The first staff (treble clef) has a melodic line with a slur over measures 2 and 3. The second and third staves (piano accompaniment) feature chords and single notes, with the bass line providing a steady accompaniment.

Musical score for Exercise 11, measures 5-8. The first staff (treble clef) continues the melodic line from the previous system, with a slur over measures 6 and 7. The second and third staves (piano accompaniment) continue with chords and single notes, with the bass line providing a steady accompaniment.

Вправа №12

Ця вправа сприяє розвитку чіткої артикуляції та рухливості голосу. Особливу увагу слід приділяти пунктирному ритму, витримуючи крапки після кожної восьмої. Шістнадцяті співайте коротко і чітко.

Allegro

За - зо за-зо за-зо за...
за ко-за ко-за ко-за

5

5

Вправа №13

Вправа на розвиток опори дихання. На перших і других долях кожного такту робіть невеличкий акцент, обов'язково витримуючи паузи. Співайте з назвою нот.

Allegretto

Зе - Зе -
Я - Я -

5

5

Вправа №14

Виконання даної вправи на склади «ля», «мі» будуть корисні для звільнення нижньої щелепи та м'язів глотки. А спів на склад «лю» надасть голосу більш фальцетного звучання.

Adagio

p А...
Ля...
Мі...

Вправа №15

У даній вправі до кожного низхідного звуку приєднується одна і та ж верхня нота. Завдання полягає в тому, щоб усі верхні ноти (а їх чотири у кожній фразі) звучали однаково, в тій самій вокальній позиції. Співайте з назвою нот.

Moderato

Вправа №16

Вправа на розвиток співучості, рівності звучання голосу та звуковисотного діапазону.

The musical score consists of two systems. The first system includes a vocal line and piano accompaniment. The vocal line is written in a treble clef with a key signature of two flats (B-flat and E-flat) and a time signature of 2/4. It begins with a melodic phrase: G4 (labeled 'Ля -'), A4 (labeled 'Льо -'), B4 (labeled 'Ма -'), C5, D5, E5, F5, G5, A5, B5, C6, D6, E6, F6, G6, A6, B6, C7. The piano accompaniment is written in a grand staff (treble and bass clefs) with the same key signature and time signature. It features a steady bass line and chords in the right hand. The second system continues the vocal line and piano accompaniment, starting at measure 7. The vocal line continues with: D6, E6, F6, G6, A6, B6, C7, D7, E7, F7, G7, A7, B7, C8, D8, E8, F8, G8, A8, B8, C9. The piano accompaniment continues with chords and a bass line.

ВОСЬМИЙ ТА ДЕВ'ЯТИЙ КЛАСИ

Вправи на різновид гам, в основі яких - низхідна мажорна діатонічна гама. До кожного її ступеня приєднується верхній звук, при формуванні якого необхідно думати про більш яскраве його звучання, щоб не було «провалу». При необхідності краще поновити дихання (після четвертого такту), ніж співати з напругою. Починайте співати на форте з подальшим послабленням у кінці кожної фрази.

Вправа №1

Allegro non tanto

A
Ze
Mi

Вправа №2

Вправа подібна попередній. Але вона має іншу ритмічну фігурацію. Співати слід чітко, в середньому або рухливому темпі, акцентуючи кожен першу долю тріолі. Якщо дихання не вистачає, його можна поновлювати через кожні два такти. У подальшому вправу рекомендується співати на одному диханні, економно його витрачаючи, беручи дихання тільки на паузах.

Moderato

A

Вправа №3

Варіант попередньої вправи. Пропонуємо починати вправу з тихого звучання з поступовим його посиленням, готуючи позицію (свідомо) для верхніх звуків із самого початку фрази. Також в темповому відношенні дана вправа потребує поступового прискорення. Співайте з назвою нот або на зручні голосні.

Moderato

7

12

Вправа №4

Вправа на згладжування регістрів. Коли співаєте, намагайтеся зберігати звучання верхнього звуку до кінця фрази. На нотах, які не вдаються, рекомендуємо зменшувати силу звуку.

Mi - ma - mi - ma

Вправа №5

Вправа на розвиток кантилени та розширення звуковисотного діапазону на основі вирівнювання регістрового звучання голосу. Рекомендуємо співати мелодійно, але досить чітко.

Andante

Musical score for the first system of Exercise No. 5. It features a vocal line and a piano accompaniment. The vocal line starts with a long note on G4, followed by a melodic phrase. The piano accompaniment consists of a rhythmic pattern in the right hand and a simple bass line in the left hand. A dynamic marking 'A' is present below the vocal staff.

Musical score for the second system of Exercise No. 5. The vocal line continues the melodic phrase from the first system. The piano accompaniment continues with the same rhythmic pattern. A measure rest '5' is indicated at the beginning of the system.

Musical score for the third system of Exercise No. 5. The vocal line concludes the melodic phrase. The piano accompaniment concludes with the same rhythmic pattern. A measure rest '9' is indicated at the beginning of the system.

13

Вправа №6

Вправи №6-9 пропонуємо для розвитку більшого об'єму дихання, звуковисотного діапазону, рівності звучання голосу, укріплення верхніх тонів, оволодіння динамікою звуку. Співаючи на піано, слід зберігати всі тембральні властивості звучання форте, послабляючи лише силу звуку. Вправа №8 спрямована на шліфування елементів філірування. Співайте як на різні голосні так і з назвою нот.

Andante

Вправа №7

Musical score for Exercise 7, featuring a melody in the right hand and accompaniment in the left hand. The key signature is two flats (B-flat and E-flat), and the time signature is 2/4. The melody includes dynamic markings *f* and *p*.

Вправа №8

Musical score for Exercise 8, featuring a melody in the right hand and accompaniment in the left hand. The key signature is two flats (B-flat and E-flat), and the time signature is 3/4. The tempo marking is *Moderato*.

Вправа №9

Musical score for Exercise 9, featuring a melody in the right hand and accompaniment in the left hand. The key signature is two flats (B-flat and E-flat), and the time signature is common time (C). The tempo marking is *Andante*.

Вправа № 10

Вправи №10-11 для оволодіння більш широкою кантиленою, а також для розширення діапазону, укріплення верхніх звуків, згладжування регістрів. Рекомендуємо виконувати з різними динамічними відтінками, легко переходячи з мажору на мінор. Співайте з назвою нот.

Exercise 10 is a three-measure piece in C major, 4/4 time. The melody in the treble clef consists of quarter notes: C4, D4, E4, F4, G4, A4, B4, C5, followed by a half note G4 with a fermata. The piano accompaniment in the grand staff features chords: a C major triad in the right hand and a C major triad with an octave C in the left hand in the first measure; a D major triad in the right hand and a D major triad with an octave D in the left hand in the second measure; and a C major triad in the right hand and a C major triad with an octave C in the left hand in the third measure.

Вправа № 11

Exercise 11 is a three-measure piece in D minor, 3/4 time. The melody in the treble clef consists of quarter notes: D4, E4, F4, G4, A4, B4, C5, followed by a half note B4 with a fermata. The piano accompaniment in the grand staff features chords: a D minor triad in the right hand and a D minor triad with an octave D in the left hand in the first measure; an F major triad in the right hand and an F major triad with an octave F in the left hand in the second measure; and a D minor triad in the right hand and a D minor triad with an octave D in the left hand in the third measure.

Вправа №12

Вправи №12-14 для засвоєння різних комбінацій арпеджіо. Сприяють рухливості та пружності голосу, розширенню діапазону, переходу від легато на стакато. Слідкуйте за виконанням динамічних відтінків. Співайте з назвою нот або вокалізуйте на будь-яку голосну легким не вимушеним звуком.

Allegro

The score for Exercise 12 consists of five measures. The vocal line (treble clef) begins with a forte (*f*) dynamic and a half note G4, followed by an arpeggiated eighth-note pattern (A4-B4-C5-B4-A4-G4) over a half note. This is followed by a piano (*p*) dynamic section with a half note G4, another arpeggiated eighth-note pattern, and a final half note G4. The piano accompaniment (grand staff) consists of five measures of chords: G4-B4-D5, G4-B4-D5, G4-B4-D5, G4-B4-D5, and G4-B4-D5.

Вправа №13

Allegro

The score for Exercise 13 consists of five measures. The vocal line (treble clef) begins with a half note G4, followed by an arpeggiated eighth-note pattern (A4-B4-C5-B4-A4-G4) over a half note. This is followed by a half note G4, another arpeggiated eighth-note pattern, and a final half note G4. The piano accompaniment (grand staff) consists of five measures of chords: G4-B4-D5, G4-B4-D5, G4-B4-D5, G4-B4-D5, and G4-B4-D5.

6

The score for Exercise 13 continues with measures 6-10. The vocal line (treble clef) begins with a half note G4, followed by an arpeggiated eighth-note pattern (A4-B4-C5-B4-A4-G4) over a half note. This is followed by a half note G4, another arpeggiated eighth-note pattern, and a final half note G4. The piano accompaniment (grand staff) consists of five measures of chords: G4-B4-D5, G4-B4-D5, G4-B4-D5, G4-B4-D5, and G4-B4-D5.

Вправа №14

Moderato

Musical score for the Moderato section. It consists of two systems of staves. The first system has a treble clef staff with a melodic line of eighth notes and a piano accompaniment with chords in the right hand and a bass line in the left hand. The second system continues the same musical material.

Allegro

Musical score for the Allegro section. It consists of two systems of staves. The first system has a treble clef staff with a melodic line of eighth notes and a piano accompaniment with chords in the right hand and a bass line in the left hand. The second system continues the same musical material.

Вправа №15

Вправи №15-16 більш підвищеного рівня складності. Призначені для розвитку рухливості голосу. Сприяють гнучкості, пружності гортані, зняттю форсування звуку. Співаючи, намагайтеся слідувати за інтонацією і ритмічною стійкістю. На початку фраз для зручності виконуйте акценти, що будуть відокремлювати одну групу нот від іншої. Спочатку виконуйте ці вправи в повільному темпі, поступово його прискорюючи. Для досягнення чистоти інтонації грайте мелодію в партії фортепіано. Співайте з назвою нот.

Allegro

3

Вправа №16

Andante-Allegro

3

Вправа №17

Останні п'ять вправ даного збірника – найбільш складні різновиди гам, які сприяють рухливості та пружності голосу, а також умінню розподіляти дихання. При співі завжди намагайтеся зберігати рівність звучання. Співайте з назвою нот, на будь яку голосну або зручні склади.

Allegro

А, уо, а, уо, а, уо, і т.д.

4

7

Вправа №18

Moderato

А, о уо

Вправа №19

Allegro

Вправа №20

Allegro

Вправа №21

Allegro

Musical score for Exercise No. 21, measures 1-5. The piece is in 2/4 time and marked **Allegro**. The right hand features a melodic line with eighth and sixteenth notes, while the left hand provides a harmonic accompaniment with chords and single notes.

Вправа №22

Allegro

Musical score for Exercise No. 22, measures 1-5. The piece is in 3/4 time and marked **Allegro**. The right hand features a melodic line with eighth and sixteenth notes, while the left hand provides a harmonic accompaniment with chords and single notes.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бахуташвили Н.К. Сборник упражнений и вокализов: Для постановки певческого голоса. Учебно-методическое пособие. Л. 1978.
2. Буланов В. Метод музыкального и вокального развития учащихся в условиях интенсивной работы детского хора. Екатеринбург. 2000
3. Вотріна В.В. Мистецтво співу і вокальна методика М.Є. Донец-Тесейєр. К. 2001.
4. Голубев П.В. Совеветы молодым педагогам-вокалистам. М. 1963.
5. Громов С. Старые и новые методы постановки голоса. Правильное дыхание. Речь и пение. Сергиев Посад. 2000.
6. Добровольская Н.Н., Орлова Н.Д. Что надо знать учителю о детском голосе. М. 1972.
7. Егорычева М.И. Упражнения для развития вокальной техники. К. 1980.
8. Збірник вправ для розвитку техніки легких жіночих голосів. Укладач М.Донець-Тесейєр. Випуск 1. К. 1961.
9. Зименко А.І. Голубе намісто Авторський альбом пісень А.І.Зименка - члена Спільки композиторів України, викладача музично-теоретичних дисциплін Чернігівської МШ № 1 ім.С.В.Вільконського адресований викладачам ПСМНЗ, керівникам дитячих хорів та вокальних ансамблів. Чернігів. 2013.
10. Коломієць О. М. Хорознавство. К. 2001.
11. Корэлли К. Гигиена голоса и культура профессионального использования голосового аппарата. Б.м. 2016.
12. Левина Е.А. Вокальные упражнения: учимся петь и аккомпанировать: учебно-методическое пособие для вокальных факультетов музыкальных вузов. Ростов-на-Дону. 2008.
13. Левина О. Вокальные упражнения. Учимся петь и аккомпанировать. М. 2008.

14. Малиневська В.М. Деякі питання вокально-педагогічного процесу (з досвіду роботи засл.артистки України М.Ф. Бровченко) // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Вип. 10. Чернігів. 2002.
15. Малинина Е.М. Вокальное воспитание детей. Л. 1967.
16. Менабени А.Г. Методика обучения сольному пению. М. 1987.
17. Михайлина А. Вокальные упражнения и распевки в работе с коллективом народного пения. Ростов-на-Дону. 2012.
18. Можайкіна Н.С. Методика викладання вокалу. Хрестоматія. К. 2019.
19. Морозов В.П. Искусство резонансного пения. Основы резонансной теории и техники. М. 2002.
20. Огороднов Д.Є. Музыкально-певческое воспитание детей в общеобразовательной школе: Метод. пособие. К. 1989.
21. Орищук А.В. Педагогический показ как метод руководства творческой деятельностью // Музичне мистецтво: зб. наук. статей. Вип.6. Доненьк. 2006.
22. Панофка Г. Искусство пения. М. 1963.
23. Пісні для дітей. Випуск 1. Яків Степовий. Упорядкування Ольги Красовської. К. 2003.
24. Рудзик М. Специальные методики музыкально-певческого воспитания. Курск. 2015.
25. Сафронова О.Л. Распевки: хрестоматія для вокалистов. СПб. 2008.
26. Стулова Г.П. Хоровой клас. Теория и практика вокальной работы в детском хоре. М. 1988.
27. Шультіна В.Д. Українська музична педагогіка. К. 2008.

Навчальне видання

Вокальні вправи для розвитку дитячого голосу / Упор. Т. Евелекова. Чернігів:
Чернігівська філія НАКККіМ, 2020. – 84 с.

Підписано до друку 13.07.2020. Формат 60x84 1/8. Папір офсет.
Гарнітура Arial CYR. Друк офсет.
Обл.-вид.арк. 10,5. Зам.004. Тираж 100 прим.

Чернігівська філія
Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

14013, Чернігів, вул. О. Молодчого, 2, каб.23
Тел. +38 0 46 2 95-84-34
E-mail: chimmk@i.ua
URL: <http://institute.cult.gov.ua>